

TEVEKKÜLÜN NE'LİĞİ ÜZERİNE (DİN PSİKOLOJİK BİR YAKLAŞIM)

On What is Tawakkul (Religion a Psychological Approach)

Fatih KANDEMİR

Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı,
Erzincan/Türkiye.

*Assoc. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology Department of Psychology of Religion,
Erzincan/Turkey.*

ffatihkandemir@gmail.com, Orcid: 0000-0002-4988-2716

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 14 Nisan / April 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 13 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2022

Cilt / Volume: 21 **Sayfa/Pages:** 65-82

Atıf / Citation: Kandemir, Fatih. "Tevekkülün Ne'liği Üzerine (Din Psikolojik Bir Yaklaşım) [On What is Tawakkul (Religion a Psychological Approach)]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 21 (Haziran / June 2022): 65-82.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1103397>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Fatih Kandemir**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

TEVEKKÜLÜN NE'LİĞİ ÜZERİNE (DİN PSİKOLOJİK BİR YAKLAŞIM)

Öz

Bu çalışmanın amacı, tevekkülün ne olmadığından ziyade ne olduğunu betimlemeye çalışmaktır. Bilindiği üzere dinî bir kavram olan tevekkül, tarihsel süreç içerisinde, zaman zaman özünden saptırılmıştır. Diğer bir ifadeyle, dinin özellikle bireyin motivasyonel gücünü artırarak çalışma hayatına dinamizm sağlayan önemli bir değeri olan tevekküle, gerçek anlamının dışında bir anlam yüklediği görülmektedir. Bunda yanlış din eğitim ve öğretiminin de etkisiyle oluşan çarpık bir kader inancının etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, “kişinin yapmayı planladığı işin, arzu ettiği sonucu doğurması için, sebeplere sarıldıktan sonra o işin sonucunu Allah’a havale etmesi ve O’ndan gelecek her türlü sonuca rıza göstermesi” şeklinde tanımlanabilecek olan tevekkül kavramının zaman zaman istismar edilmesini de beraberinde getirmiştir. Böylece, dinin özüne aykırı yanlış bir tevekkül inancının önü açılmıştır. Bu durum, kaçınılmaz olarak hem bireysel hem de toplumsal bağlamda atalet ve tembellikle sonuçlanmıştır. Bu nedenle çalışmada, birincil ve ikincil kaynaklar bağlamında tevekkülün ne’liği konusu ele alınmıştır. Bununla birlikte çalışmada, tevekkülün dinî bir kavram olduğu düşünüldüğünde, yeri geldikçe Kur’an ve sünnete atıfta bulunulmuştur. Böylece doğru bir tevekkül anlayışının ne olmadığından ziyade ne olduğu üzerine odaklanılarak bu kavramın bireysel psikoloji açısından değeri vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din, Dindarlık, Tevekkül, Yanlış Tevekkül İnancı, Doğru Tevekkül İnancı.

On What is Tawakkul (Religion a Psychological Approach)

Abstract

The aim of this study is to try to describe what tawakkul is rather than what it is not. As it is known, tawakkul, which is a religious concept, has been deviated from its essence from time to time in the historical process. In other words, it is seen that tawakkul, which is an important value of religion that provides dynamism to working life by increasing the motivational power of the individual, has a meaning other than its real meaning. It is possible to say that a distorted belief in destiny, which is also caused by the wrong religious education and training, has an effect on this. This situation has brought along the abuse of the concept of tawakkul from time to time, which can be defined as “a person’s transferring the outcome of the work to Allah after he clings to the reasons in order for the work he plans to do to produce the result he desires, and consenting to all kinds of results that will come from Him”. . Thus, a false belief in tawakkul, contrary to the essence of religion, was paved. This has inevitably resulted in inertia and laziness, both individually and socially. For this reason, the subject of tawakkul in the context of primary and secondary sources is discussed in this study. However, in the study, considering that tawakkul is a religious concept, references are made to the Qur’an and the Sunnah when appropriate. Thus, by focusing on what a correct understanding of tawakkul is rather than what it is not, the value of this concept in terms of individual psychology is emphasized.

Keywords: Psychology of Religion, Religion, Religiosity, Tawakkul, False Tawakkul Belief, True Tawakkul Belief.

Giriş

Dinî bir terim olarak, “insanın her türlü işinde sadece Allah’a güvenmesi” şeklinde tanımlanan tevekkül,¹ Bulut’a göre, kişinin Allah’a olan bu güveni nedeniyle olumlu ya da olumsuz her türlü sonuç karşısında hayır ve umut içinde olması anlamına gelir. Böylece insan, her şeyin kendi elinde olmadığı bilinciyle hareket ederek hiç beklemediği sıkıntı ve zorluklara karşı bir direnç geliştirir.² Ancak buradaki kritik nokta, kişinin “elinden gelen tüm çabayı sarf ettikten sonra işin sonucunu güven temelinde Allah’a havale etmesidir.” Aksi halde tevekkülün, kişinin yaşadığı zorluklar karşısındaki fonksiyonel değerinden söz etmek pek mümkün değildir. Bu noktada Yazır, Râzî’nin, “Tevekkül, bazı cahillerin zannettiği gibi insanın kendini ihmal etmesi değildir. Şayet böyle olsaydı, o zaman müşavere emri³ tevekküle engel olurdu. Bu nedenle tevekkül, insanın zahiri sebeplerin gereğini yerine getirmesi, ancak kalbini bu sebeplere bağlamayıp, tamamen Allah’a güvenmesidir”⁴ şeklindeki düşüncesinden hareketle tedbir almanın tevekküle engel teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir.⁵

Akto ise, Hz. Peygamberin “Siz Allah’a gerçek anlamda tevekkül etmiş olsaydınız, Allah, kuşları rızıklandığı gibi sizleri de rızıklandırır. Nitekim kuşlar sabahleyin yuvalarından aç çıkarlar da akşamleyin yuvalarına tok olarak dönerler”⁶ hadisini zikrettikten sonra konuyla ilgili önemli bir noktaya dikkat çekmiştir. Ona göre hadiste göze çarpan ilk şey, rızık elde edilebilmesinin temel şartı olarak sağlıklı bir tevekkül anlayışı olduğu hususu olsa da tevekkül, hiçbir zaman tembelliğin ve üretimsizliğin adresi değildir.⁷ Her ne kadar Allah’a güvenerek bütün işlerin sonucu-

¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-ğayb et-Tefsiru'l-kebir* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 8/347-350.

² Aytekin Bulut, *Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 132.

³ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), Âl-i İmrân 3/159.

⁴ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3/1218.

⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2891.

⁶ Muhammed b. İsa b. Sevre b. Müsâ b. ed-Dahhâk Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), “Zühd”, 33.

⁷ Akif Akto, “Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016), 885.

nu O'ndan beklemek, bir atalet ve tembellik gibi gözüксе de tevekküle niyetlenen kişi, öncelikle kendi üzerine düşenleri yaptığı için böyle bir durum söz konusu değildir. Tam da bu noktada Gazâlî (1058-1111), tevekkülü yanlış yorumlayarak onu kendi tembelliklerinin “kılıfı” haline getirenlere karşı bir uyarıda bulunmuştur. Gazâlî'ye göre tevekkül bir makamdır ve bu makamın *ilim, hal ve amel* olmak üzere üç bileşeni bulunmaktadır. Buna göre o, tevekkülün tahkik noktasında *halden* ibaret olduğunu, *ilmin* de onun temelini oluşturduğunu belirtir ve tevekkülün meyvesi olarak da *ameli* görür. Onun bir hal olarak gördüğü tevekkülün en önemli unsuru “Allah'ın kefillik ve inayetine olan güven”dir. Gazâlî, tasavvufî gelenekte tevekkül için kullanılan “gassâlin önündeki meyyit” anlayışının, sebeplere sarılmaksızın her şeyi Allah'tan beklemek şeklindeki uygulamasına da tevekkülün ruhuna aykırı bir davranış olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Zira ona göre, “ben mütevekkilim” diyerek tevekkülün şartı olan “çalışmayı” terk etmek, “toprağa tohum ekmeden Allah'tan ürün vermesini beklemek” gibi “sünnetullah” a aykırı bir davranıştır.⁸ Gazâlî'nin bu noktada, tevekkülün istismar edilmesine karşı çıktığı anlaşılmaktadır. İstiklâl şairi Mehmet Akif'in de “dinin ‘çalış’ emrinin terk edilerek” tevekkül kavramının istismar edilmesine oldukça sert bir tepki gösterdiği bilinmektedir.⁹

Allah'a mutlak bir güven anlamına gelen tevekkül, insanın bütün gücü kendi nefsinde bulmak yerine, Allah'ın her şeyin üstünde hüküm ve egemenlik sahibi olduğunu hissetmesidir. Bu bağlamda tevekkül, sebeplerin terk edilmesi anlamına gelmeyip bireyin sınırsız bir kaynaktan beslendiği bilinciyle hareket etmesidir. Böylece insanı daha kararlı ve gayretli olmaya iten tevekkül, onu akıl almaz bir iç zenginliğe ve atılım coşkusuna ulaştırmaktadır.¹⁰ Ayrıca içten doğma bir değer olarak tevekkül, başa çıkma sürecinde de önemli bir fonksiyona sahiptir.

⁸ İmâm-ı Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-din*, çev. Mehmed Müftüoğlu (İstanbul: Tuğra Yayınları, 1989), 4/446, 449-450, 456.

⁹ ‘Kadermiş!’ Öyle mi? Hâşâ, bu söz değil doğru; Belâm istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu; ‘Çalış!’ dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun; Onun hesabına birçok hurâfe uydurdun!; Sonunda bir de ‘tevekkül’ sokuşturup araya; Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya! Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 229.

¹⁰ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011), 212.

Bu bağlamda, “sebepleri yerine getirdikten sonra...” ilkesi gereğince, sebeplere tevessül ettikten sonra işin Allah’a havale edilmesi anlamına gelen tevekkül, işbirlikçi başa çıkmanın önemli unsurları arasında yer alır. “Devesini bağlayarak işlerini Allah’a havale edenlerin” düşüncelerini yansıtan bu tür tevekkül anlayışı, Hz. Peygamber’in bir hadisinde veciz bir şekilde ifade edilmiştir. Şöyle ki, bir sahâbînin “*Ey Allah’ın Rasûlü! Devemi bağlayıp da mı tevekkül edeyim? Yoksa sahverip de mi tevekkül edeyim?*” şeklindeki sorusuna Hz. Peygamber, “*Deveni bağla ve tevekkül et*”¹¹ cevabını vermiştir.

Tedbirden sonra gelen tevekkül, bireyin sahip olduğu imanın olgunluk düzeyi ile de yakından ilgilidir. Zira gerçek anlamda tevekkül sahibi bireyin imanının olgunlaşmış olduğunu söylemek mümkündür.¹² Aksi bir durum, Öztürk’ün ifadesiyle tevekkülü, “Allah’ın bizim namımıza amelelik yapmasını istercesine, tevekkülün tam tersi bir mânâya bağlamak”tır ki bu durum, imanı zedeler. Halbuki Kur’an-ı Kerîm, bu tehlikeyi önlemek için şöyle bir emir vermiştir:¹³ “*İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et, (O’na dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.*”¹⁴ Görüldüğü üzere yaratıcı, tevekkülün öncülü olarak işe girişmeyi olmazsa olmaz bir koşul olarak ileri sürmüştür. Aksi bir durum, yani işe girişmek yerine tevekküle sarılmak, bir yönüyle Allah ile alay etmek anlamına gelir.¹⁵ Bu nedenledir ki tevekkül, *her şeyi yaratan*,¹⁶ *ezeli ve ebedî olan*,¹⁷ *sonsuz merhamet sahibi*,¹⁸ *kullarından hiçbir zaman yardımını esirgemeyen*,¹⁹ *onları koruyup kollayan*,²⁰ Sim ve Loh’un *güvenli sığınak* ya da *temel güven* olarak gördükleri yaratıcıya²¹ imanın bir sonucudur. Böyle bir tevek-

¹¹ Adem Dölek-M. Abdullah Arslan, *Necip Fazıl 101 Hadis: Manzum-Meal-Tefsir* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2021), 127.

¹² Osman Güner, “Tevekkül Nedir, Nasıl Anlaşılmalıdır?”, *ResearchGate* (Erişim 08 Şubat 2022).

¹³ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’an ve Sünnete Göre Tasavvuf* (İstanbul: Yeni Boyut, 1995), 168.

¹⁴ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁵ Öztürk, *Kur’an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 168.

¹⁶ ez-Zümer 39/62.

¹⁷ el-Furkân 25/58.

¹⁸ el-Mâide 5/98.

¹⁹ Âl-i İmrân 3/122.

²⁰ el-En’âm 6/61.

²¹ Fatma Gül Cirhinlioğlu, *Din Psikolojisi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010), 11.

kül anlayışında birey, yaşadığı sıkıntıların üstesinden gelebilmek için öncelikle yaratıcının kendisine verdiği potansiyel güçlerine başvurarak “elinden geleni ardına koymadan” çalışacak, sonra da gücü nispetinde sebepleri yerine getirmenin verdiği rahatlıkla işin sonucunu yukarıda belirtilen sıfatlara sahip Allah’tan bekleyecektir.

Bireyin, Allah’a güvenerek yapacağı her türlü işin olumlu sonuçlanması için elinden gelen çabayı sarf edip sonucu O’ndan beklemesi anlamına gelen tevekkül, inanç sahibi bireylerin tümünü bağlayıcı bir değerdir. Diğer bir ifadeyle tevekkül, hiçbir kişinin tekelinde olmayan bir kavramdır. Ancak tarihsel sürece bakıldığında, tevekkülün daha çok tasavvufun temel kavramlarından biri olarak ele alınıp incelendiği görülmektedir.²² Bununla birlikte, tevekkül kavramının ne yazık ki toplumun birçok kesimi tarafından istismar edilerek bir tembellik aracı yapıldığı da bir gerçektir. Bu nedendir ki tevekkülün, bireylerin çalışma hayatına dinamizm sağlama noktasında yetersiz kaldığı ifade edilebilir. Elbette ki bu durumda, birçok faktörün etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ancak çalışmanın sınırlılıkları dikkate alındığında tüm bu olası faktörleri izah etmek pek de mümkün değildir. Bu noktada sağlıklı bir din eğitiminin, bireylerin dinî öğretileri yanlış algılamalarında önemli bir tetikleyici unsur olduğu, bunun da büyük bir olasılıkla insanları dışsal denetim odağına sahip bireyler haline dönüştürdüğü ifade edilebilir. Bu durumun onları, kendi yaşamlarına dair her şeyin tamamıyla Allah’ın kontrolünde olduğu ve kendilerinin bu hususta herhangi bir tasarruflarının bulunmadığı yanlıgısına sürükleyerek²³ yanlış bir tevekkül anlayışının yeşerip kökleşmesine zemin hazırladığı söylenebilir.

Bir tür kadercilik olarak da ifade edebileceğimiz yanlış tevekkül anlayışı, Türk toplumu da dahil olmak üzere, hemen hemen tüm Müslüman toplumlarda yaygın olarak görülmektedir. Kur’an’ın tevekkül öğretilerine aykırı olan bu anlayışın, Müslümanların ağırlıklı olarak takip ettikleri veya “Allah’ın mutlak kudreti karşısında insanın hiçbir şey yapamayacak durumda olduğu”nu savunan Eş’arî düşünceden ve/veya

²² Mirza Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım* (İstanbul: Kitabi Yayınevi, 2009), 54.

²³ Ali Ayten, *Tanrı’ya Sığınmak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 71.

panteist sufizmden kaynaklandığı söylenebilir. Zikredilen bu anlayışa göre, insan pasif bir varlıktan öte bir şey olmadığı gibi, onun benliği ve iradesi de yoktur.²⁴ Bu durumun, ister istemez, tevekkülün “bireyin elinden gelen çabayı sarf ettikten sonra...” ilkesini maskeleyerek yanlış bir tevekkül anlayışının doğmasına zemin hazırladığını ifade etmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, tevekkül kavramı üzerinde yapılan çalışmaların temel olarak, “tevekkülle çalışıp kazanma ve sebeplere yönelme arasındaki ilişkiler” bağlamında yürütülmesi²⁵ oldukça doğaldır. Ancak tevekkülle ilgili olarak yürütülen çalışmaların hatırı sayılır bir bölümünün, din eğitimi,²⁶ tasavvuf²⁷ ve kelam²⁸ gibi din psikolojisinin dışındaki disiplinler tarafından yapılması, din psikolojisi alanında yapılan çalışmaların ise genellikle tevekkülün ne olmadığından ziyade ne olduğu üzerine odaklanması, bu kavramın anlaşılmasını sınırlayıcı bir durum arz etmektedir. Buradan hareketle çalışmada, “doğru bir tevekkül anlayışının ne olmadığından hareketle ne olduğu” üzerine odaklanılarak bu konuda bir farkındalık oluşturulması amaçlanmaktadır.

1. Tevekkülün Ne'liği

1.1. Tevekkül, Tembellik Etmek Değil, Proaktif Bir Pozisyon Alıştır

Çağdaş dünyanın kültürel iklimi, insanın varoluşsal eğilimlerinden olan “bağımsızlık” duygusunun altını özellikle çizerek, bu duyguyla insanın Allah'a karşı minnettarlık borcu arasındaki gerilim ve çatışmayı

²⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 194-195; İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 27, 77; Fazlur Rahman, *Ana Komularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 46.

²⁵ Meryem Şahin, *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 19.

²⁶ Bk. Rabiye Solmaz, *Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sümmette Tevekkül Kavramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁷ Bk. Halil Bozkurt, *Ebü Tâlib el-Mekki'nin Kütü'l-Kulüb Adlı Eserindeki Tevekkül Kavramının Tasavvufî Seyrindeki Yeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); bk. Zahit Enes Çakar, *Gazali'de Kesb ve Tevekkül Anlayışı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

²⁸ Bk. Mustafa Göregen, *İmam-ı Gazali'nin Tevekkül Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

sürekli olarak körüklemektedir. Bu durum, bireyin dinî tutum ve davranışlarının en önemli motivasyonlarından biri olan “dinî vazife” şuurunun zayıflamasına yol açmaktadır.²⁹ Böyle bir anlayışın gelişmesinde, bireyin kendi sorumluluklarını yeterince iyi kavrayamaması, yanlış ve eksik kader anlayışı gibi faktörlerin etkisinin olduğu ifade edilebilir.³⁰ Böylece birey, bir işin sorumluluğunu üzerine alarak, sebeplere tevessül edip ardından da sonucu Allah’tan beklemek yerine, sebeplere tevessül etmeksizin gözlerini O’na dikmektedir. Bu açıdan bakıldığında, tevekkülün çoğu zaman kişinin atalet ve tembelliğinin temel dayanak noktası yapıldığı görülmektedir. Ancak kişinin, üzerine düşen işi yapmak yerine onu doğrudan Allah’a havale etmesi olarak ifade edilen böyle bir durumun dinî bir temeli bulunmamaktadır.

Her ne kadar tevekkülden doğan psikolojik rahatlık, insanın tembelliğine kapı aralayan bir durum olarak algılsa da böyle bir düşünce doğru değildir. Bilakis tevekkül, kişinin ihtiyaçlarını giderebilmesi için gerekli motivasyonu kendisine sağlayan önemli bir güçtür.³¹ Tevekkülün bu motivasyonel değerine dikkat çeken Tarhan’a göre, insanın elinden gelen her şeyi yaptıktan sonraki kabullenme halini ifade eden tevekkül, gayret ve gayretin ardından gelen teslimiyetin bizzat kendisidir. İnsanın yanlış bir kader inancının etkisiyle, alinyazısına inanmasını ve daha işin başındayken, “Kaderde ne varsa o olur” şeklindeki anlayışını da reddeden Tarhan, böyle bir kader anlayışının kişiyi bencilce tembelleşmeye iteceği kanaatindedir.³² Bu nedenledir ki, gerçek anlamda mütevekkil bir insanın, kendi etki dairesinde üzerine düşeni yaptıktan sonra işin sonucunu tamamen Allah’a havale etmesi ve ister olumlu olsun isterse de olumsuz olsun bu sonucu içselleştirmesi gerekmektedir.³³ Allah’a yönelik böyle bir güven ve bağlılık duygusu, insanın çalışmayı terk ederek kaderciliğe düşmesi anlamına gelmeyip *işleri dumura uğratan bir miskinlik ya*

²⁹ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 107-180.

³⁰ Ayten, *Tanrı’ya Sığınmak*, 71.

³¹ Kasım Karataş-Mustafa Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 114.

³² Nevzat Tarhan, *Duyguların Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 151.

³³ Karataş-Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, 111.

da tembellik de değildir.³⁴ Bilakis tevekkül, her meşru ve hayırlı bir işte önemli bir motivasyon, güç ve cesaret duygularını besleyen bir huzur kaynağıdır.³⁵ Bu nedenledir ki Cevizci, tevekkülün yaşanan sıkıntılara pasif bir tavır alma ve boyun eğme tavrı olmayıp bundan daha fazla bir şey olduğu kanaatindedir.³⁶

Kader ile tevekkülü birlikte değerlendiren Günaltay da Cevizci ile aynı düşünceyi paylaşmaktadır. Ona göre bu iki kavram, insanlara yanlış bir şekilde anlatılıp aktarılmıştır. Böylece yanlış kader anlayışı, İslâm dünyasını tembelliğe, oradan sefalete, oradan da çöküşe sevk etmiştir. Tevekkülün de bu zillet ve hakarete tahammül olarak anlaşıldığını ifade eden Günaltay, böyle bir düşüncenin asla kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre gerçek bir tevekkül, sünnetullah ve tabiat kanunlarının gereğini yerine getirdikten ve başvurmadık sebep bırakmadıktan sonra sonucu Allah'tan beklemektir.³⁷

Dinî esaslardan biri olan tevekkül, hiçbir zaman bir tedbirsizlik, başıboşluk, miskinlik ve tembellik gibi anlamlara gelmemektedir. Bu nedenledir ki doğru bir tevekkül anlayışı, hayatın sıkıntı ve zorluklarını aşma noktasında kişi için büyük bir manevî destek işlevi görmektedir.³⁸ Böylece insan, “zamanından önce değişiklik yaparak önlem alma; önceden davranılma” gibi anlamlara gelen proaktif davranışlar³⁹ için motivasyonel bir güç toplamaktadır. Bu bağlamda proaktif bir pozisyon olarak düşünülen tevekkül, insanın sadece sözüyle değil, aynı zamanda hâl ve hareketleriyle de sebepleri yaratan Allah'tan talepte bulunmasıdır. Aksi takdirde, sadece sözde kalan tevekkülün

³⁴ Tuğba Sağıroğlu, *Mevlânâ'nın Mesnevi Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 1.

³⁵ Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009), 111.

³⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 44.

³⁷ Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341), 269.

³⁸ Hulusi Arslan, “Mehmet Akif'in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 7/13 (Ocak-Haziran 2014), 20.

³⁹ Sezai Tunca vd., “Proaktif Kişilik Yapısının ve Yenilikçi Davranışın Görev Performansına Etkisi”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2018), 326.

tembellik olacağı, bunun da insanın doğasına aykırı bir durum oluşturacağı ifade edilebilir.⁴⁰

1.2. Tevekkül, İnsanın Olaylara Sadece Kendi Açısından Değil, Yaratıcı Açısından da Bakabilmesidir

Tevekkül, “neden” veya “niçin” soruları içerisinde boğuşan kişiye bir çıkış yolu gösterme potansiyeline sahiptir. Zira tevekkül sayesinde insan, kendi yaşamı başta olmak üzere, diğer canlılara ve yeryüzünde meydana gelen olaylara sadece kendi bakış açısından bakmakla kalmaz, yaratıcı açısından da bakmasının gerekli olduğu bilinciyle hareket eder. Böylece, yaratılan her şeyin, işlerin ve oluşların anlam bulduğu bir bakış açısı, kişiyi rahatlatarak, onun yaşamdan tat almasına katkıda bulunur.⁴¹ Esasen Kur’an’ın tevekkülle ilgili ayetlerine dikkatlice bakıldığında yaratıcının, insanları olayların görünür sebep ve sonuçlarının dışında farklı bir iç yüzünün olabileceğini kabullenmeye davet ederek⁴² yaşanan olumsuzluklar nedeniyle onlara nedensiz sorgulamalar yapmayayı telkin etmektedir.⁴³ Böylece insan, her şeyin kendi kontrolünde olmadığı bilinciyle hareket ederek, olan her şeyde yalnızca yaratıcının bildiği bir hikmetin olduğuna inanarak durumu kabullenme yolunu tercih edebilir. Bu kabullenme ise hayatın daha anlamlı yaşanmasına katkıda bulunur.⁴⁴

Olaylara yaratıcı açısından bakabilme becerisine sahip olan insan, Kutub’un da ifade ettiği üzere, elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra kendisi için takdir edilmeyen hiçbir şeyin kendi başına gelmesinin söz konusu olamayacağı düşüncesiyle hareket eder. Bu nedenle insan, ni-

⁴⁰ Karataş-Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, 111.

⁴¹ Karataş-Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, 115.

⁴² Zuhâl Ağılıkaya Şahin, “Din ve Psikoloji Arasındaki Uçurum Gerçekten Ne Kadar Derin? Psikoterapilerdeki Dini İzler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1624.

⁴³ Detaylı bilgi için bk. Kehf 18/65-82. İlgili ayetlerde Hz. Mûsâ ile Kur’an’ın “kul” (ki çoğunluğun görüşüne göre bu “kul” Hızır (a.s.)’dır) olarak bahsettiği bir kişinin birlikte yaptıkları yolculuk esansında yaşanan olaylar anlatılmaktadır. Bu olayların görünür nedenlerine Hz. Mûsâ’nın itirazı ve bu itirazlara “kul”un cevapları konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunabileceği düşünülmektedir.

⁴⁴ Ağılıkaya Şahin, “Din ve Psikoloji Arasındaki Uçurum Gerçekten Ne Kadar Derin? Psikoterapilerdeki Dini İzler”, 1624.

met karşısında şımarıklık göstermeyeceği gibi, sıkıntılı zamanlarında da feryat etmez. Diğer taraftan kişi, iş olup bittikten sonra korunmak için “bu şekilde” ya da kazanmak için “böyle” veya “şöyle” yapmadığına üzülmez. Dahası, harekete geçmeden önce yapacağı iş için değerlendirme, planlama, görüş bildirme ve istişare süreçlerinden geçen insan, kendi bilgisi ve Allah’ın emir ve nehiyelerinin sınırları içinde değerlendirme ve planlama yaptıktan sonra harekete geçtiğinde meydana gelen her şeyi; güven, hoşnutluk ve teslimiyetle karşılar. Zira mütevekkil birey, meydana gelen her şeyin Allah’ın kaderi, planı ve hikmeti uyarınca gerçekleştiğine inanır. Bütün sebepleri bizzat yerine getirmiş olsa da insan, her şeyin Allah’ın takdir ettiği şekilde olacağı kanaatindedir. Böyle bir teslimiyet, görevi yerine getirme ve tevekkül arasındaki denge sayesinde insan, doğru yolda olduğunu düşünerek, vicdanî bir huzura kavuşur. Diğer taraftan, yanlış bir tevekkül anlayışına sahip kişi ise, kararsızlık ve bunalım içinde hareket ederek, sürekli olarak “şayet...”, “olmasaydı...”, “keşke olsaydım...” ve “eyvah...”lar içinde bocalamaya mahkûmdur.⁴⁵ Bu nedenledir ki anlamsız gibi gözükken tevekkül ve pişmanlığın, taşıdığı anlamın ötesinde bir anlam söz konusudur.⁴⁶

1.3. Tevekkül, İnsanın Davranışı İnkâr Etmesi Değil, Bilakis Sınırsız Bir Kaynaktan Beslendiği Bilinciyle Hareket Etmesidir

Sayar, tevekkülü “İnsanın bütün gücü kendi nefsinde bulması değil, bilakis yaratıcının her şeyin üstünde hüküm ve egemenlik sahibi olduğunu kabul etmesidir”⁴⁷ şeklinde tanımlamıştır. Öztürk de Sayar’ın tevekkülle ilgili düşüncelerine katılmakla birlikte, ondan farklı olarak tevekkülün motivasyonel değerine özellikle dikkat çekmiştir. Ona göre tevekkül, insanın bir fiil ve ameli inkâr etmesi değil, aksine sınırsız bir kuvvetten beslendiğine inanmasıdır. Bu durumun, insanı fiili terke değil, fiilde kararlı ve gayretli olmaya teşvik edeceğini ifade eden Öztürk, böyle bir tevekkül anlayışının, insanı akıl almaz bir iç zenginliğe ve

⁴⁵ Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Salih Uçan vd. (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991), 2/222.

⁴⁶ Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji*, çev. Ender Gürol (İstanbul: Payel Yayınları, 2006), 152.

⁴⁷ Kemal Sayar, *Sufî Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 36.

atılım coşkısına ulaştıracağı kanaatindedir.⁴⁸ İnsan, istişare edip, araştırma ve değerlendirme yaptıktan sonra, yapmayı planladığı işi en güzel şekilde yapmaya çalışır ve bu işin hayırlı bir şekilde sonuçlanması için Allah'a dua eder, O'na güvenir ve tevekkülde bulunur. Ancak insan, her ne kadar yapmayı planladığı işlerle ilgili tedbirler olsa da hiç ummadığı, beklemediği, düşünmediği bir terslik ya da engel nedeniyle işler yolunda gitmeyebilir.⁴⁹ Hal böyle iken insanın, Allah'ın çalışıp azmedenlerden yardımını esirgemeyeceğine,⁵⁰ onun imdadına koşarak onu her türlü tehlikeden koruyacağına⁵¹ olan inancı sayesinde umutsuzluğa düşmeyip, adeta “nerede kalmıştık” düşüncesiyle hareket ederek yoluna devam edebilme cesaretini kendinde bulabileceği söylenebilir. Böylece insanın, yapacak olduğu yeni işler için taze bir güce kavuştuğu duygusuyla hareket edeceğini ifade etmek mümkündür.

Şüphesiz ki, insanların zaman zaman yaşamlarının amaçlarını sorguladıkları bilinmektedir. Bu sorgulamalar neticesinde olumlu cevaplara ulaşabilen kişilerin anlam dünyaları zenginleşmektedir. Ancak bu sorgulamalar olumsuz sonuçlandığında ise insanların varoluşsal boşluğa düşmeleri mümkündür. Bu noktada dinî inançtan beslenen tevekkül, insanın hayata anlam yükleme mekanizması olarak işlev görmektedir. Ayrıca her insanı stres, kaygı, ızdırap, çaresizlik, umutsuzluk ve ölüm korkusu gibi içten ve dıştan tehdit ederek onun güven duygusunu zedeleyen birçok olumsuzluklar bulunduğu da bir gerçektir. Bununla birlikte insan, varoluşsal olarak bu gibi durumlarla başa çıkma yetisine güvenme eğilim ve arayışı içerisinde.⁵² Bu noktada din, Allah'a yönelik mutlak güven duygusu olan ve sonsuz bir kaynaktan beslenen tevekkül⁵³ aracılığı ile bu durumdaki bireye yardım elini uzatır. Şöyle ki dinler, sıkıntılı anlarında bireye bu durumdan kurtulabilmesi için Allah'a güven temelinde tevekkül etmesi için telkinde bulunur. “*Gevşemeyin, hüüzünlenmeyin. Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üs-*

⁴⁸ Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 169.

⁴⁹ Hüseyin Peker, *Allah'ın Boyası ile Boyanmak* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 203.

⁵⁰ Âl-i İmrân 3/195.

⁵¹ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 195.

⁵² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 112.

⁵³ Karaca, *Din Psikolojisi*, 212.

tün olan sizlersiniz"⁵⁴ şeklinde bireye bir özgüven aşıl原因an din, "... Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et..."⁵⁵ âyetiyle de Allah'a tevekkül etmesi halinde ona, sıkıntılarından kurtulabileceğini ve tüm kontrolün yaratıcısının teminatı altında bulunduğunu bildirir. Böylece tevekkül, bir taraftan bireyin Allah'a olan güvenini güçlendirirken⁵⁶ diğer taraftan ise yapacağı tüm işlerde ona sırtını dayayacağı kesintisiz bir kaynak işlevi görür.

1.4. Tevekkül, Kişinin Sadece Kalbî Olarak Sebeplere Sığınması Değil, Yaratıcıya Güven Temelinde Elinden Geleni Yaptıktan Sonra Sonucu O'na Havale Etmesidir

Tevekkül kavramının, "kadere boyun eğmek" şeklinde ifade edilen anlamından hareketle bireyin edilgenliğine işaret ettiği düşünülse de esasen böyle bir düşünce, Kur'anî bir değer olan tevekkül erdemine aykırıdır. Zira Kur'an'ın emrettiği tevekkül, bireyin yapmayı planladığı iş için elinden gelen çabayı sarf etmesi, ancak sonucu o sebeplere bağlı görmeyerek Allah'a sığınmasıdır. Bu durum, tevekkülün evrenin yegâne hâkimi, bütün güç ve kudretin tek sahibi olan bir tanrı inancıyla yakından ilişkili olduğu anlamına gelmektedir.⁵⁷

Bilindiği üzere tevekkül, Allah'a güven duygusu temelinde yükselen bir değerdir. Bu nedenledir ki sebeplerin terki anlamına gelmeyen tevekkül, mütevekkil insanın sebeplere sarılması, ancak onlara değil, bizzat Allah'a güvenmesidir. Aksi halde, sebeplere güvenmek demek, onları Allah'a şirk koşmakla eşdeğerdir. Bu durum, sebepleri yerine getirip sonucu Allah'tan bekleyen kişinin, O'ndan başkasına kul olmayı reddetmesi anlamına gelir. Bu noktada Hz. Peygamber'in daima sebepleri yerine getirdikten sonra Allah'a güvendiği bilinmektedir. Örneğin o, hicret etmeden önce bir yıllık yiyeceğini biriktirdiği gibi hicret esnasında kendilerine rehberlik etmesi için müşrik bir kılavuz tutmuştur.⁵⁸ Buradan da

⁵⁴ Âl-i İmrân 3/139.

⁵⁵ Âl-i İmrân 3/159.

⁵⁶ Karaca, *Din Psikolojisi*, 213.

⁵⁷ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 109.

⁵⁸ Karaca, *Din Psikolojisi*, 212-213.

anlaşılacağı üzere *İslâmî gelenekte tevekkül, kişinin sünnetullahın gereğini yerine getirmesine engel değildir.*⁵⁹ Bununla birlikte, tevekkül eyleminde müminin, tevekkülün gerektirdiği davranışları doğal ve ilâhî kanunların özüne uygun olarak yerine getirdikten sonra Allah’a güvenmesi gerekir.⁶⁰ Diğer bir ifadeyle tevekkül, bireyin zahiri sebepleri görüp gözetmesi, ancak o sebeplere kalben dayanıp güvenmemesidir.⁶¹ Bu bağlamda Gazâlî, tevekkül ve sebeplere tevessül konusunda bir noktaya özellikle dikkat çekmiştir. Şöyle ki, ona göre birey, rızık için sebeplere sarılır; ancak bu sebepler “Her Şey” değildir. Gazâlî’ye göre bireyin rızka sebep olan şeylere asla bakmaması, onlara bel bağlamaması ve onlar üzerinde durmaması gerekir. Ona göre rızkı takdir eden Allah olduğu için rızık arayan insan bakışlarını O’na çevirmelidir. Gazâlî bu durumu dilenci örneğinde olduğu gibi metaforik bir tarzda izah etmeye çalışır. Ona göre bir dilenci, eline aldığı bir kap ile insanlardan bir şeyler dilenmiş olsun. Esasen dilencinin, insanların verdiklerini kaba koymalarına rağmen kap bir sebep olduğu için kaba bakmadığını ifade eden Gazâlî, “*Kim, insanların en zengini olmak isterse kendi elindekinden ziyâde Allah’ın yanındakine güvensin, ona itimat etsin!*” hadisinden hareketle, mütevekkilin bütün nazarının sebeplerde değil, bilakis Allah’ta olması gerektiğine işaret etmektedir.⁶² Bununla birlikte, Kur’anî bir tevekkül anlayışına aykırı durumların olduğu da bir gerçektir. Bu bağlamda özellikle tasavvuf geleneğinde, tevekkülün bir üst hali olarak ifade edilen bir anlayışın varlığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu anlayışa göre kişi, Allah’a olan sonsuz güveni nedeniyle sebeplere tevessül etmez. Öyle ki tedbir almaktan bile utanır. Bu bağlamda, Ebû Hamza’nın (ö. 289/901), “Ben tok bulunduğum zaman yolculuk yapmak için çöle girmek konusunda Allah’tan utanırım, çünkü tevekkül esasına göre hareket etmeye azmetmişimdir. Böylece yolculuk esnasında tokluğa ve yanıma aldığım azığa güvenmemeye gayret etmişimdir” şeklinde bir düşünceye sahip olduğu rivayet edilmektedir.⁶³ Her ne ka-

⁵⁹ Alper, İmanın Psikolojik Yapısı, 109.

⁶⁰ Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 174.

⁶¹ Alper, İmanın Psikolojik Yapısı, 109.

⁶² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *İlâhî Nizam*, çev. Yaman Arıkan (İstanbul: Uyanış Yayınları, 1986), 205.

⁶³ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Ali Arslan (Ankara: Alperen Yayınları, 2003),

dar, tevekkülle ilgili bu türden açıklamaları Gazâlî, “sebeplere sarılmakta mütevekkilin halleri” bağlamında belli şartlara bağlayarak izah etmeye çalışmış⁶⁴ olsa da esasen bu türden açıklamaları istisna kabul etmenin daha uygun olduğunu kabul etmek gerekir.⁶⁵ Aksi halde yaratıcının rızasına aykırı böyle bir tevekkül anlayışının, insanları tembellik ve miskinliğe sürüklemesi kaçınılmazdır.

Sonuç

Tevekkülün “bir işin istenildiği şekilde gerçekleşmesi için bireyin elinden geleni yaptıktan sonra, o işin sonucunu Allah’a havale etmesi” şeklindeki teknik tanımı, bireylerin din algılarına göre değişiklik gösterebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, dinî bir kavram olan tevekkül, bireylerin dini içselleştirme şekillerine göre değer biçilen bir kavramdır. Bu durum, tevekkülün değerine gölge düşürme riskini de beraberinde getirmektedir. Şöyle ki, “yaşanılan din” anlayışının hâkim olduğu dindarlığın, bireyin tevekkül etme sürecine olumlu yansıtacağı; ancak “kullanılan din” anlayışının hâkim olduğu dindarlığın ise bu sürece etkisinin olumsuz olacağı düşünülmektedir. Tevekkül üzerine yapılan teorik ve spekülatif düzeydeki çalışmalarda, ifade edilmiş olan risklere dikkat çekildiği görülmektedir. Ancak tevekkülün, dinî inancın teori-den pratiğe geçirilmiş hali olan dindarlıktan beslendiği düşünüldüğünde, ifade edilen çalışmaların bu kavramın insan psikolojisine katacağı dinamizmi yeterince izah etmediği açıktır. Ayrıca bu durumun, dinî anlamda doğru bir tevekkül ile dinin onaylamadığı yanlış bir tevekkül anlayışı arasındaki farklılığın berraklaşmasına da katkı sunması pek mümkün değildir. Bu noktada din psikolojisi biliminin özellikle tecrübî temelde yapacağı çalışmaların verilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda yapılacak çalışmaların, bireylerin yanlış ve doğru tevekkül algıları üzerine odaklanmaları gerekmektedir. Böylece, ilgili araştırma bulgularının, tevekkülün anlaşılmasındaki zikredilen eksikliğin giderilmesine bir nebze de olsa katkı sunacağı düşünülmektedir. Yapıla-

303-304.

⁶⁴ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 4/470-474.

⁶⁵ Alper, İmanın Psikolojik Yapısı, 110.

çalışmaların bir diğer katkısı da tevekkülün ne'liği üzerine yapılan tartışmalardan kaynaklanan problemlerin çözümüne tecrübî bir zemin hazırlamak olacaktır.

Kaynakça

- Ağılkaya Şahin, Zuhâl. “Din ve Psikoloji Arasındaki Uçurum Gerçekten Ne Kadar Derin? Psikoterapilerdeki Dini İzler”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1607-1632.
- Akto, Akif. “Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016), 878-902.
- Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Arslan, Hulisi. “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”. *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 7/13 (Ocak-Haziran 2014), 11-27.
- Ayten, Ali. *Tanrı’ya Sığınmak*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Bozkurt, Halil. *Ebû Tâlib el-Mekki’nin Kütü’l-Kulûb Adlı Eserindeki Tevekkül Kavramının Tasavvufî Seyrindeki Yeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bulut, Aytekin. *Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Cirhinlioğlu, Fatma Gül. *Din Psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010.
- Çakar, Zahit Enes. *Gazalî’de Kesb ve Tevekkül Anlayışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Dölek, Adem - Arslan, Mahmut Abdullah. *Necip Fazıl 101 Hadis: Manzum-Meal-Tefsir*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2021.
- Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu ulûmi’-d-dîn*. çev. Mehmed Müftüoğlu. 4 Cilt. İstanbul: Tuğra Yayınları, 1989.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İlâhî Nizam*. çev. Yaman Arıkan. İstanbul: Uyanış Yayınları, 1986.
- Göregen, Mustafa. *İmam-ı Gazâlî’nin Tevekkül Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Güler, İlhami. *Allah’ın Ahlâkîliği Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

- Günaltay, Şemseddin. *Zulmetten Nura*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341.
- Güner, Osman. “Tevekkül Nedir, Nasıl Anlaşılmalıdır?”. *ResearchGate*. Erişim 08 Şubat 2022. <https://www.researchgate.net/publication/335774395>.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Hökekleli, Hayati. *İslam Psikolojisi Yazıları*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009.
- Jung, Carl Gustav. *Analitik Psikoloji*. çev. Ender Gürol. İstanbul: Payel Yayınları, 2006.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011.
- Karataş, Kasım - Baloğlu, Mustafa. “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 110-117.
- Kur’ân-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2007.
- Kuşeyrî, Abdulkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Ali Arslan. Ankara: Alperen Yayınları, 2003.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zilâli'l-Kur’ân*. çev. Salih Uçan vd. 2 Cilt. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur’an ve Sünnete Göre Tasavvuf*. İstanbul: Yeni Boyut, 1995.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- Peker, Hüseyin. *Allah’ın Boyası ile Boyanmak*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur’an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtilhu'l-ğayb et-Tefsîru'l-kebir*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Sağiroğlu, Tuğba. *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Sayar, Kemal. *Sufi Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Solmaz, Rabiye. *Din Eğitimi Açısından Kur’ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı*. İ-

- tanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Şahin, Meryem. *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Tarhan, Nevzat. *Duyguların Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Mûsâ b. ed-Dahhâk. *el-Câmi' u'l-kebir*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Tokpınar, Mirza. *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*. İstanbul: Kitabı Yayınevi, 2009.
- Tunca, Sezai vd. "Proaktif Kişilik Yapısının ve Yenilikçi Davranışın Görev Performansına Etkisi". *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2018), 325-335.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.